

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՌԵԺԻՐ, 1863 — ԻԱ ՏԱՐԻ — ՄԱՅԻՍ

ԱՇՈՏ Ա

ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱԶԱՐ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

(20 Մարտի — Մայիս 27)

Ա. Հայադիր օրացուցակն այսօր քանի մը անձանց սրբազան յիշատակին մէջ վեհագոյն կու նշանակէ զՍԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ. որոյ ծաղկած ժամանակը գտնելու համար՝ մեր հիմակուան թուականին առաջին թիւը վերցունելու է (1-863): Հազարամեան դար մ'առաջ նշանաւոր կէտ մ'է Հայոց պատմութեան, մեր հայրենեաց մէջ. մեծ յեղափոխութեան մը միջոց, որ երկայն և ծանր տարիներ քշեց, բայց յաջող վախճան և արգասիք ունեցաւ. յայտ է թէ ոչ բաղդով, հապա ջանքով, աշխատութեամբ, չափով ու թուով. այսինքն խեղով, իմաստութեամբ, արիւթեամբ, առաքինութեամբ: 450 տարիէ վեր քաղաքական միութենէ ճեղքած քայքայած ազգ մը, և Հայու պէս ազգ, որ իրեք աշխարհակալ զօրաւոր տէրութեանց, Պարսից, Թուրքաց և Արա-

բաց, հազարումէկ փորձանքներէն անցեր էր տաշուելով ու մաշուելով, և դեռ կու տըար, մանաւանդ այդ ետքի ազգին ճիրանաց տակ, այդպիսի ազգ մը, կերպով մը դարձեալ մէկ քաղաքական ազգային գլխու մը մօտելու յօդելու, և այն գլխոյն վրայ այլ արքունի փառափայլ թագ մը դնելու, և յետ այնքան անյոյս դարուց՝ Հայոց արքայ ըլլալու, կամ ծածուկ աստուածային հրաշք մը պէտք էր, կամ յայտնի ԱՇՈՏ մը՝ այն ծածուկ հրաշքը իր բազկաց, մտաց և սրտին մէջ ամփոփած, զոր և ըստ ժամանակին յերևան կու հանէր. որ և բազմաց անկարելին նաև անկարծելին՝ 'ի գլուխ տարաւ, հաստատեց, 30 տարի աշխատելով. ոչ այնքան սրով և աղեղամբ, (թէ և նոյն տարիներուն մէջ ինքն էր Հայ հայրենեաց առաջին զինաւիրն և անձնապահն այլ), որքան խո-

հեմ մտքովն, և թերեւ անկէ այլ աւելի՝ զգայուն և առատ սրտովն, որոց դէմ չի կրցան կենալ ոչ արաքական բռնութիւն, ոչ բիւզանդական նրբութիւն, և ոչ ազգային նախանձ և ինքնակամութիւնն. ամէնքն այլ հաճեցան հաւանեցան սիրեցին զԱշոտ. ամիրապետն Բաղտատայ՝ անոր յանձնեց բոլոր Ատրպատականի, Միջագետաց և Կովկաս լեւանց միջոց եղած երկրին վերակացութիւնը և խաղաղութեան պատասխանատու ըլլալը. Կայսրն Կ. Պոլսոյ՝ ի մէջ ամենայն թագաւորաց և իշխանաց ժամանակին որոց հետ վերաբերութիւն ունէր, ըստ մեծութեան՝ յետ խալիփայից զԱշոտ կու ճանչնար մեծապատիւ ազգիշխան, և ըստ սիրոյ՝ առաջին Որդի կոչելով զնա իր թրդթոց մէջ. իսկ ազգային իշխանք նաև անկախք՝ զնա ճանաչէին նախիշխան և միայն թագաւոր:

Ազգի մը նոր գլխապետ ըլլալ կամ ազգ մը կանգնել յինքնիշխանութիւն, մեծ յաջողութիւն կամ մեծ ճարտարութիւն կու պահանջէ. և ի հարկէ այսպիսի ձիրքեր ունէին որոնք որ այսպիսի գործ կատարեցին. մեր Աշոտն այլ անոնց նման. բայց իրեն նման զբոլար պարագայից մէջ ըլլալով և այնքան խոհեմութեամբ, զգաստութեամբ և աղնուաբարոյութեամբ վարուող՝ շատ քիչ գտնուին ազգայարոյց և ազգակեցոյց ըսուած անձանց մէջ այլ: Թողլով օտար ազգաց պատմութիւնները, մեր պատմութեան մէջ այլ Աշոտէն առաջ և վերջը քանի մը անգամ գիտենք՝ Հայոց ինքնագլխութիւննին կորուստնել և նորէն ձեռք բերելը ի ձեռն քաջ և հայրենասէր և երբեմն և փառասէր անձանց. քիչ շատ ծանօթ են Հայկն, Արամ, Պարոյր, Տիգրան, Զահրատ, Վաղարշակ, Տրդատ, և յետ Աշոտոյ՝ Գագիկ, Ռուբէն, Լևոն. թողունք աւելի անծանօթները, որ ի զանազան ժամանակ և տեղի տիրապիւծութեամբութիւն կանգնեցին: Ազգին պատմութիւնը գիտցողն գիտէ նաև ասոնց ինչ կերպով այդ տիրապիւծութեան հասնին.

ոմանց՝ բաղդով (ինչպէս Վաղարշակ), ոմանց քիչ մը բռնութեամբ այլ, ինչպէս Ռուբէն, ոմանց լոկ փառասիրութեամբ՝ ինչպէս Գագիկ Արծրունի. ոմն խորագիտութեամբ, ինչպէս Լևոն, և զրեթէ ամէնքն քաջութեամբ և պատեւրագմբ. այլ միայն Աշոտոյ թագաւորութիւնն ասոնցմէ տարբեր և աւելի փառաւոր կ'երևի. մէկ մը որ՝ ուրիշներուն թագաւորութիւնն կամ տիրապետութիւնն, եթէ բռնութեամբ և բաղդով այլ չէր, գտնէ կէս պատրաստուած էր առաջիններուն ջանքով, իսկ Աշոտոյ պատրաստողն զրեթէ իր արդիւնքն էր. մէկ մ'այլ որ ուրիշներն թագաւորութեան փափագեցան, ջանացին, իրենց ազգին վրայ կանգնեցան. Աշոտ զրեթէ առանց փառքը դիտելու՝ հասաւ իշխանութեան. միայն ինքն ընտրուեցաւ և կանգնեցաւ ազգային հաճութեամբ. և ոչ ազգին ռամկին, կամ արդէն իրաւամբ հպատակացը հաճութեամբ, ինչպէս ուրիշներէն շատն, հապա իրեն նման ցեղապետաց և աշխարհատեարց հաւանութեամբ. որոյ համար ընտրուածին վրայ մեծ կատարելութիւն ճանչնալու է, ընտրողաց վրայ այլ մեծ առաքինութիւն. որ դժբաղդաբար սակաւագիտ եղած է այնպիսի ազգի մը մէջ, որուն բնական երկրին ձեն ու դիրքն, ձորերն, լեռներն ու գետերն անգամ՝ զատութիւն և իրարմէ անկախութիւն կ'ազդէին բնակչացն: Հոս անկարելի է ենթադրել մեր հազարամեայ իշխանաց և նախարարաց վրայ այնպիսի առաքինութիւն, առանց ենթադրելու Աշոտոյ մեծագոյն կատարելութիւնն. և յիշաւի ով որ մեր վերոյկարգեալ ազգայարոյց տիրապետաց վարքը ուշի ուշով քննէ, կարծեմ չի կրնար գտնել առաքինի մը իբրեւ զԱշոտ. միայն Վաղարշակ կրնայ այս պատուիս արժանի սեպուիլ, բայց իր օտար ծագումը, և բաղդով թագաւոր ըլլալն, թողունք դիցապաշտութիւնն այլ, մեզի այնչափ սիրելի չեն ընծայեր զինքը, որչափ երախտաւոր մեր հին հարանց պատմութիւն.

նը գտնել և պահել տալուն համար, ուրով և անբաւ շնորհակալութեան պարտական է իրեն և պիտի ըլլայ ազգերնիս: Երջանիկ նա, մանաւանդ թէ մենք, որ գտուեցաւ այն ատեն իր և մեր բաղդին յարմար՝ իբաս կատինա մը, որ մեր Հայկազանց պատմութեան պատճառաւ՝ զինքն այլ անմահացուց. ինչպէս որ իրմէ ետքը անոր գրուածքը առաջին կարդացող և նորոգողն Ագաքանգեղոս այլ անմահացուց իր ժամանակի ազգակեցոյց Տրդատը. իսկ անոր վերջին կարդացող և հայերէն հաւաքողն՝ Մովսէս Խորենացին՝ երբ վաղարշակայ թագին և ցեղին ընկնալը և վերջնապէս լալոտ աչօր տեսաւ, զով կրնար անմահացընել... — զԲագրատունի Սահակ, գնախահայրն Աշոտոյ. «Անմահ 'ի յիշատակ թողուլ քեզ զայդ (Պատմութիւն Հայոց) և որ զինի քո գալոց են ազգք»: Մար իբաս, Ագաթանգեղոս, Մովսէս, իրեք աննման անձանց համար գրելով, թերեւ անոնցմէ աւելի գիրենք, իրենցմէ այլ աւելի անմահացուցին զազգս Հայոց, զմեզ...
Բայց ուր կ'երթանք, Հայկակ, թողլով զԱշոտ. — զԱշոտ ո՞վ անմահացնէ. չունէր, չի գտաւ ինքն այլ իբաս մը, Մովսէս մը, որ իր թէ քաջութիւնները թէ լաւութիւնները մեզի ճառէին: — Ունէր, այո՛. և յայսմ ևս՝ ըստ մասին՝ բաղդաւոր քան զառաջինն եղաւ. վասն զի գտաւ ոչ միայն ազգային՝ այլ և ազգական մը, թոռնակից մը, զԲագրատունին Շապուհ, որ բոլոր իրենց ցեղին պատմութիւնը գրեց 'ի պատճառս իր համօրակին. զժբաղդ մենք եմք, որ գեռ այս Բագրատունեաց պատմութիւնը չեմք տեսած, և ԺԳ դարէ վերջ կարդացող այլ չեմք գիտեր, թէ և անյոյս չեմք օր մը յերևան ելնելուն: Այդ փափագելի գրուածք անշուշտ ոչ իբասայ և Մովսէսի գրուածոց չափ հետաքննական պիտի ըլլայ, և ոչ Ագաթանգեղոսին պէս վայելարբան, որովհետեւ ժամանակակից անուանի պատմիչ մ'այլ, պերճաբանն Յովհաննէս կաթողիկոս, կ'ըսէ անոր համար.

«Ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրա, «հանգացն համառօտաբար ընձեռել, «սակայն ըստ իւրում ժամանակի ըն, «տանի գոլով նորա զրուցացն ամե, «նայնի, գեղջուկ բանիւ բաւական քեզ «տայ պատճառս տեղեկութեան». սակայն մեր հոս բնտուածը՝ չէ քերթողութիւն, այլ պատմութիւն, տեղեկութիւն ընտրեալ անձին՝ որոյ վարքը «'ի «մանկութենէ մինչև յերևոյթս երի, «տասարդութեան... զգորութիւնս և «գրաջութիւնս և զպատերազմունս, և «զհրոսմունս 'ի յայլս, և զայլոց ևս «'ի նա, ... յայտապատում արարեալ «է, (և) զգրոյցս պայազատութեան «Աշոտոյ, ... զիշխանական պատմութեան և զթագաւորացն զհանգա, «մանացն զկարգս» և այլն. մանրամասն գրեր էր Շապուհ, վասն այնորիկ կաթողիկոսն անոր կու խաւրէ փափագողը, և ինքն միայն թագաւորութենէ վերջի դիպուածները համառօտիւ կու յիշէ: Եւ որովհետեւ անկէ զատ ուրիշէ մ'այլ գրուած չունիմք, ըսել է որ այս արժանաւոր անձին կատարեալ պատմութիւնն անժանօթ է մեզի. բայց որչափ այլ որ ցաւալի է այս՝ այնչափ այլ ցնծալի՝ որ մնացած քիչ տեղեկութիւնն այլ աւելի զօրաւոր վկայ կ'ըլլայ անոր մեծութեանը: Եթէ Շապուհ գրածն՝ թէ իրեն և թէ Աշոտոյ պարծանք կրնար սեպուիլ աննախանձաբար ազգակցին պատմութիւնն ըլլալուն համար, թերեւ ուրիշ կողմէ՝ իբր ազգակից՝ կողմնասէր կամ չողքորթ կարծուէր. բայց կաթողիկոսն որ իր ժամանակին գէպքերը՝ թէ վայելարբար և թէ անկողմնասիրութեամբ գրած է, որչափ այլ զգուշացեր է Շապուհ պատմածը չի կրկնելու համար՝ Աշոտոյ վրայ խօսելէն, չէ այլ կրցած համարմունքը, զարմանքը, ըսենք թէ և սէրն այլ զսպելու չըսել. «Ինձ աստանօր ոչ արդեօք «այլ ինչ է բանս սիրելի՝ քան թէ դե, «գերիլ 'ի բանս գովեստից, որ վասն «Աշոտոյ իշխանին իշխանաց են հետեւ «մունք: Վասն զի 'ի տիս հասեալ մի, «ջակութեան, քաջահասակ էր նա և

« անձնեայ և թիկնաւէտ և զուարթե-
 « րես և մրայօն, նկարէն իմն և նիշ
 « յաչա ունելով, որպէս զյակինտ կար-
 « միր 'ի մ'ջ մարգարտի ծագեալ, և
 « վայելչացեալ գեղեցկութեանն ալեօք.
 « մեծիմաստ և քաղցրաբան, և առ կե-
 « րակուրս խրախճանաց ոչ խնդացեալ
 « նորա ընդ լաւագոյնսն և ոչ արհամար-
 « հեալ զնուաստագոյնսն. այլ հասարա-
 « կաց 'ի վերայ տարածէր զզգեստ խնա-
 « մոց իւրոց, և լծակօք իմն կշռէր, նախ
 « զիւր և ապա զամենեցուն կենցաղս.
 « միանգամայն իսկ ասել, եթէ որ ինչ
 « մարդկութեանս էր պիտանի՝ ոչ ինչ
 « կասեցուցանէր »: Ուրիշ ժամանակա-
 կից պատմիչ մ'այլ, (Թովմաս), որ այն-
 չափ Բագրատունեաց կողմնակից չէր,
 Արծրունեաց տունէն ըլլալով, և որուն
 դիւցազն էր Գագիկ, չի կրնար չըսել Աշո-
 տոյ համար աւելի մեծարանութեամբ,
 թէ « բարձրագոյնն և հանճարեղագոյնն
 « էր քան զբնաւ Հայաստանեայս, և
 « զընդհանուր կացեալսս 'ի ներքոյ երկ-
 « նից », որ է, ըստ մտաց հեղինակին,
 քան զամենայն Հայ և քան զամենայն
 մարդ (ժամանակակից) աւելի խելացի
 և մեծահարկի: Անուանին փոտ պատ-
 րիարքն Յունաց կոչէր զԱշոտ՝ « Քաջա-
 յայտդ բարեպաշտութեամբ, հզօրա-
 գոյնդ ճոխութեամբ, բարձրագոյնդ 'ի
 հոմասեռս »: Յիշեալ պատմիչներէն քիչ
 ետքն եկող խոհական պատմիչն Ասո-
 վիկ՝ կ'ըսէ վասն Աշոտոյ, յետ յիշելոյ ըզ-
 յաղթութիւնան. « էր այր քաղցր և հեզ,
 « և անարատ և անբամբաս կեանս կե-
 « ցեալ, և ոչ անօրինեալ արտաքոյ օ-
 « րինաց բնութեանն, և հաճոյ էր Աս-
 « տուծոյ յամենայն վարս անբիծս »:
 Թողունք յետագայ պատմչաց և ամե-
 նայն զինքը յիշողաց միաբան գովու-
 թիւնը և յարգութիւնն, որոց նման քի-
 չերուն տուած են իրմէ առաջ կամ ետեւ,
 կամ թէ և ոչ մէկուն. վասն զի դժար
 այլ է նմանը գտնել բոլոր բարեմաս-
 նութիւնքը մէկտեղ բերելով, վայելչու-
 թիւն, քաջութիւն, հանճար, կրօնա-
 սիրութիւն, աշխարհաշինութիւն, սիրտ
 շահել, ազգը պատուել և փառաւոր ը-

նել, հին քաղաքական կարգերը նորո-
 գել, եկեղեցեաց պայծառութեան և
 ուսման զարգացման օգնական ըլլալ,
 ցանկալի խաղաղութեամբ, զոր վայել-
 ցուց թէ ազգին և թէ սահմանակցացն,
 յետ այնքան դարերու անհանգստու-
 թեանց, խռովութեանց և կասկածա-
 նաց. և ազգային ինքնագլխութեան
 հետ՝ Հայոց մտաւոր, գրական և ա-
 թուեստական ոգին այլ նորէն կանգնել.
 և ինչ որ ըստ այս մասանց՝ իրեք դա-
 րերու մէջ (Ժ, ԺԱ, ԺԲ,) շինութիւնք
 և բարգաւաճանք եղան, նախ Մեծ և
 ապա նաև Փոքր Հայոց մէջ, ամէնքն
 այլ պարտական են Աշոտոյ Ա, որ իրա-
 ւամբք Մեծ ըսուեցաւ, և ոչ միայն թա-
 գաւորութեամբն այլ արդեամբք և ար-
 ժանեօք իր ամենայն անուանակցաց
 մէջ Առաջին: Վերոյիշեալ հեղինակաց
 վկայութիւնքն և պատմութեանց դէպքն
 (զոր յետոյ տեսնենք), ամիրապետաց
 և կայսերաց պատուադրութիւնքն, սահ-
 մանակից ազգաց և պետութեանց պատ-
 կառանքն, ազգային նախարարաց և իշ-
 խանաց մեծարանք և հպատակութիւնն՝
 տարակոյս չեն թողուր որ ասկէ առ-
 ջի հազարամեան դարեդարձին՝ Հայա-
 ստանեայց մէջ նա էր ամենէն երևելի
 անձն, կամ յարձրագոյնն 'ի հոմա-
 սեռս ըստ փոտայ և Թովմայի: Իսկ իմ
 այս բանս յիշելս և կրկնելս առ քեզ,
 Հայկակ, ոչ այնքան ժամանակին կարգն
 զայս բերեն է, որքան այսպիսի արժա-
 նաւոր անձի մը բաւականապէս ճան-
 չուած չըլլալն. Տիգրանք, Տրդատք,
 Վահանք, Վարդանք՝ բռնած են մեր
 ազգասիրաց միտքը. արժանապէս բայց
 Աշոտոյ այլ տալու է իր տեղն, անոնց
 կարգին վրայ. ես հոն կը դնեմ. դու ե-
 թէ իրեն մեկենասը գտնես, զՇապուհ
 պատմիչ, կրնաս թերեւս նոր կարգի դա-
 սաւորութիւն ընել: Առ այժմ մնացեալ
 պատմչաց յիշատակներէն հաւաքեմ
 Աշոտոյ կեանքը. զոր լաւագոյն ևս ճանչ-
 նալու համար՝ պէտք է նախ ճանչնալ
 անոր ցեղը, զԲագրատունիս, մանա-
 ւանդ Հայոց անիշխանութեան ատեն.
 մէկ մ'այլ պէտք է ճանչնալ այն ատե-

նի (Թ դարու) Հայաստանի և անոր մերձաւոր աղգաց քաղաքական վիճակը, ևս առաւել երկու աշխարհակալ իշխանութեանց, Յունաց և Արաբացոց, որոց բաղդն կամ կամքն կու շարժէր զՀայս և բոլոր Ասիոյ արեւմտեան մասը:

Բ. Բազրատունեաց ցեղին ծագման վրայ՝ երկու դրութիւն եղած է. մէկն բուն 'ի Հայկայ և յԱրմենակայ զաւակաց կու համարի զայն. բայց ըստ Խորենացոյ՝ այս բանս ըսուած է « անհաւաստի մարդոց, ոչ ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան ». մէկն այլ իր ըսածն, զոր վիրք և Յոյնք՝ հաստատեն. որ է՝ 'ի Հրէից ծագումն, և ըստ վրաց՝ բուն թագաւորական Յուդայի և Դաւթի ցեղէն. որոց նահապետն կամ նախահայրն 'ի Հայաստան եղաւ Շամբա կամ Սափատիա անուամբ իշխանն, զոր Հրաչէ հայկազն թագաւորն մերնի զակակից Նաբուքոդոնոսորայ՝ 600 տարի Քրիստոսէ առաջ՝ բերաւ յերուսաղեմէ իբրեւ գերի. բայց ազատաբար և իշխանաբար բնակեցուց 'ի Հայաստան, արեւմտեան հիւսիսային կողմերը. գրեթե անոր Սպեր զաւառը. ուսկից ոմանք դէպ 'ի հիւսիս՝ Եգիպտոս և վրաց կողմերը սփռեցան, ոմանք դէպ յարեւմուտս և հարաւ, Փոքր, Բարձր ու Դ Հայոց կողմերը. թերեւ ինչուան 'ի կապալադովկիա, ուր Բագաւտեան¹ գաւառ յիշուի, վասն զի առաջ այս ցեղին սովորական եղած Բազրատ անունն այլ Բագաւտիւս էր. ինչպէս որ Սմբատն այլ Շամբատ կամ Սափատիա: Իսկ այս նոր անուններն առին երբ Քրիստոսի գալստենէն քիչ տարի առաջ բռնադատուեցան յԱրշամայ թագաւորէ Հայոց, և շատերն ուրացան հրէական կրօնքը. իսկ ոմանք հաւատարիմ մնացին, ինչպէս իրենց հայրերն այլ՝ բովանդակ Հայկազանց իշխանութեան տակ, որ աւելի ուղղահաւատ և ներողամիտ էին քան զԱրշակունիս:

1. Կոստանդին Պերիեռուսէն:

2. Խորենացին յաշխարհագրութեան Պալափաէ անունէն, 'ի մասն Փոլսգիւղ:

Ասոնց թագաւորութեան սկիզբը՝ իբր 150 տարի նախ քան զՔրիստոսի թուականն, երբ Վաղարշակ մտաւ թագաւորելու 'ի Հայս, հրէական տոհմին ազգապետն՝ Բագարատ, առաջին եղաւ ողջունելու զնա թագաւոր, և շատ ընծաներէն զատ՝ իր մէկ ազնիւ աղջիկն այլ ընծայեց 'ի կնութիւն նորրնաւոր թագաւորին Հայոց. թագաւորն այլ անկէ վար չի մնալով զաները ընտրեց իրեն թագադիր, և երկրորդ թագաւորութեան. միանգամայն և Աւսլետ, այս ինքն Հայոց ձիաւոր զօրաց գլուխ, որ ըսել է գրեթէ բոլոր բանակի սպարապետ, և առանձինն արեւմտեան զօրագնդին (11 կամ 21,000 զօրաց) գլուխ: Այսպէս մէկ գործով, հրէական աշարջութեամբ և շողորթութեամբ՝ Հայոց հին և նոր տոհմից մէջ առաջնութիւնը առաւ, ամենէն ազնիւ և մեծ իշխան սեպուեցաւ.¹ այս պատիւս և իշխանութիւնս ժառանգական մնաց իր տոհմին մէջ ինչուան ետքը. թէ և քիչ մը ժամանակ՝ ոմանք յազգապետացն զրկուեցան, մեր թագաւորաց անհաւանութեամբն, կամ ստիպելովն կուռք պաշտել. բայց այն իրենց աղգային ճրկուն բարքն և յօժարամտութիւնն 'ի ծառայել, միշտ իրենց տէրանց սիրտը կու շահէր. և կ'երեւի թէ Հայկազանց ժամանակ այլ մեծ պատիւ ունէին, և հաւանօրէն նոյնպէս արեւմտից կողմնապետ էին: Մեծին Տրդատայ և իր թուանց գահակարգութեանց մէջ այլ յետ Հայկազանց և Պարթևաց թագաւորական տոհմից՝ առաջին գահն էր Բազրատունեաց կամ Ասպետաց. նոյնպէս գրուած էր Արշակունեաց թագաւորութենէն վերջն այլ Պարսից գահնամակին մէջ. միայն այս ատեն Սիւնին առաջին դրուեցաւ 'ի պատճառս մարգպանութեան Վասակայ: Արշակունեաց վերջին թագաւորաց հետ խնամութիւն այլ ընելով Բազրատունիք՝ այլ աւելի ազնիւ և նախապատիւ եղան: — Պատուոյն հետ Բազրատունեաց սահման

1. Ստեփանոս Ուուպելեան. « Շնորհէ ևս ունել զնախնական բարձ 'ի վերոյ քան զամենայն »:

ներն այլ ընդարձակեցան . և այն հարա-
ծող Արշամայ ատեն իսկ բնակեցան ու-
մանը յԱյրարատ թագաւորական նա-
հանգին մէջ . ուր և առաջին դարուն ետ-
քերն Արտաշէս Ա իր խնամակալ բազ-
մարդին սպարապետին Այրաքաջ Սըմ-
բատայ՝ տուաւ կողովիտ գաւառը , Այ-
րարատ լեռանց ստորոտը , ուր շինեց
նա զԲագարաւն աւանն . յետոյ շինեցաւ
Գարոյնք բերդաւանն , և եղաւ իշխա-
նանիստ և գերեզմանատուն Բագրա-
տունեաց , զոր իբրեւ տուն և քնարան
նախնեաց՝ պատուէին ազգապետքն ին-
չուան 'ի Ժ դար Գրիստոսի , և զեռ ու-
մանը հոն թաղուէին : — Ը դարուն վեր-
ջերը՝ մեր մեծ Աշոտոյ պապն՝ Արշարու-
նեաց երկիրը՝ կամ Երասխաձորը՝ գնեց
'ի կամարականաց , հետ Շիրակայ , որ
քիչ ատենէն իրենց ցեղին թագաւորա-
բնակ տեղն եղաւ : Տարօնոյ երկրին այլ
կ'իշխէին Բագրատունիք նոյն ատեն ,
բայց ինչ կերպով զանիկայ 'ի Մամի-
կոնէից աւանդն՝ մեզի յայտնի չէ : Ան-
կէ այլ հեռու , Մոկաց երկրին իշխանն
այլ՝ Բագրատունի էր այս ժամանակ-
ներս (Թ դարու մէջ) . ըսել է որ Հայ-
աստանի միջին աղնուագոյն այրարա-
տեան թագաւորական երկիրները՝ քիչ
քիչ Բագրատունեաց ձեռքն անցան ,
մասամբ հարաւային Հայոց այլ : Բայց
այսչափ միայն չէ . հապա մնացեալ ա-
րևելեան երկու մեծ աշխարհաց կամ
ցեղից , այսինքն Արծրունեաց և Սիւ-
նեաց հետ այլ խնամենալով՝ կերպով
մը անոնց վրայ այլ նախերիցութիւն ու-
նէին Բագրատունիք , գոնէ մեր Աշոտն ,
որ այն երկու մեծապատիւ ցեղից ազ-
գապետաց աներ և հայրագիր էր : Իսկ
հիւսիսային Հայոց և սահմանակցաց ,
գրեթէ ծայրէ ծայր Սև ծովուն եզեր-
քէն ինչուան կազրից ծովուն եզերքը՝
հայ ու վրալեզու մեծ իշխանք և թա-
գաւորք՝ 'ի Բագրատունեաց էին Թ-ԺԲ
դարուց մէջ . սկսեալ 'ի Համէլէնու ու
Սպերու երկրէն , որ Բագրատունեաց
բնագաւառն էր 'ի Հայս , Տայոց տէրն՝ որ
կիւրապաղատ կ'ըսուէր յունական պա-
տուով , կղարջաց և Գուգարաց տեարքն ,

Ափխազաց կամ Եգերաց թագաւորն ,
վրաց թագաւորն , կախեթոյ թագա-
ւորն , Ձորոյ գետոյ և Աղուանից ըսուած
թագաւորը : Վրալեզու Բագրատունի
իշխանաց սկիզբն եղաւ յ'Ը դարու , 'ի
Հայոց հոն անցնելով ումանց , թէ և
Վիրք չեն ուզեր ընդունիլ զայս , և ա-
ւանդեն թէ Երուսաղէմէն եկած է ի-
րենց ցեղապետն Ձ դարուն վերջերը :
Իսկ արևմտեան կողմերը՝ Սպերէն ան-
դին Փոքր Հայոց մէջ այլ Աշխարհա-
բերդու (Ագշէհրովա) սահմաննե-
րուն՝ այս ատեններս կը տիրէր Բագրա-
տունի մը , Գրիգոր իշխանիկ անուն , որ
Յունաց ձեռքէն ուրիշ տեղեր այլ ա-
ռաւ : Այս դարերու և կողմերու պատ-
մովիւնը քննողին՝ յիշաւի մեծ զար-
մանք պիտի բերեն այսպիսի դէպք . և
գրեթէ ուրիշ տեղ մ'այլ տեսնուած չէ
մէկ իշխանական տոհմի մը՝ այսպէս լը-
ռիկ մեղմիկ այսքան ընդարձակ և զա-
նազան աշխարհաց իշխանութիւններ
ձեռք բերելն՝ առանց բռնակալութեան .
և կու ստիպուի հաւատալ մարգարէու-
թեան Խորենացոյ , ինչպէս ինքն այլ
կու հաւատար Աստուծոյ առ Աբրահամ՝
ըսածին , « Եւ Բագրատունոյդ ասեմ ,
յիշելով զբան իւր (Աստուծոյ) , եթէ
թագաւորք ազգաց 'ի քէն ելցեն , և
թագաւորէք 'ի Դուին » : ¹

Դառնալով նորէն իրենց իշխանա-
կան պայսազատութեան , Արշակունեաց
տէրութեան վերջերը՝ ըստ սովորու-
թեան՝ իրենցմէ էր սպարապետն Հայ-
ոց . որ երբ մեռաւ , Ս . Սահակ հայրա-
պետն՝ իր գատեր խնդրանքը՝ անոր որ-
դին իր թուր Մամիկոնեան իշխանը
(ՎՄԵԾՆ վարդան) դրաւ . բայց յետ
նահատակութեան նորա՝ իր յաջորդն
վահան և ուխտապահ նախարարը՝ Բա-
գրատունեաց զիւսաւորին՝ Սահակայ
ասպետի՝ տուին Հայոց ազգապետու-

1 . Թէ և զԴուին այլ երբեմն առին Բագրատու-
նիք , բայց իրենց թագաւորական աթոռն չեղաւ
հոն , այլ ոչ այլ շատ հեռու այն կողմէն : Աշոտոյ
որդին Սմբատ թագաւորն հոն նահատակուեցաւ .
և այնով կ'ըսէ պատմիչ մը , Խորենացոյն գուշա-
կութիւնն կատարեցաւ :

Թիւնը, որ այն ատեն կ'ըսուէր Մարգարէն: Անկէ ետեւ դար մը (2 դար), դար Պարսից և Յունաց հակառակութեան, Բագրատունիք գրեթէ չեն յիշուիր պատմութեան մէջ, այլ աւելի Մամիկոնեանք և ուրիշ ցեղերէ նախիշխանք. բայց նոյն դարուն վերջը Սլաւոստ թագաւորապետը՝ նորէն կու կանգնէ ցեղին անունը և փառքը, գրեթէ թագաւորական պատիւ գտնելով Պարսից արքային շնորհքով, վասն քաջութեանց իւրոց, և վրկանայ մարգարան կ'ըլլայ, Հայոց մէջ այլ իբրեւ նախիշխան. որուն նոյն պատուով յաջորդեցին՝ որդին՝ Վարազտիւրոց, և թոռն Սմբատ, մինչև 'ի կէս Է դարու. յորում Արաբացիք վերուցին Պարսից Սասանեանց թագաւորութիւնը, և մտան 'ի Հայաստան: Հոս այլ Բագրատունեաց ազգապետն և Հայոց նախիշխանն Սմբատ՝ իր նախնեաց քաղաքագիտութիւնը բանեցնելով՝ կամովի հնազանդեցաւ Արաբաց անդիմակաց իշխանութեան, և մնաց իր պատուին մէջ. այս քաղաքագիտութիւնս բանեցուցին իր յաջորդքն այլ, մեծաւ մասամբ, ինչուան մեր Աշոտն այլ, և այնպէս յաջորդեցան զՀայաստան 'ի խաղաղութեան պահել և զիրենք յիշխանութեան, հաճութեամբ թէ ազգին և թէ ամիրապետաց. իսկ երբ մէկ կամ մէկայլ կողմէն տհաճութիւն եղաւ՝ Հայաստան գրեթէ միշտ վնասուեցաւ: Մէկ խօսքով և տեսութեամբ, յետ վերցուելու Հայոց ինքնագլխութեան՝ Արշակունեաց թագովը, ազգային բազմն կամ վարչութիւնն սահմանուած կ'երևի 'ի ձեռս Բագրատունեաց մինչև յ' ԺԲ դար, կամ 800 տարուան միջոց, յորում իբրեւ դար մի միայն Մամիկոնեանք փայլեցան: Վերոյիշեալ բազմաշաղկի Սմբատէն սկսեալ (2 դարուն վերջէն) ինչուան 'ի Մեծն մեր Աշոտ 'ի կէս Ժ դարու, 260 տարի, գրեթէ անընդհատ կը յիշուին Բագրատունեաց գլխաւորքն իբրեւ տաճն ազգ, Հայոց իշխանապետի և սպարապետի պատուով. յԱշոտոյ Մեծէն այլ սկսեալ 200 տարի՝ այլ աւելի պատուով, իբրեւ նախիշ-

խան թագաւոր Հայոց կը տնէ պայազատութիւնն. անկէ այլ ետեւ դարձեալ 200 տարւոյ չափ՝ ցեղին պայազատութիւնն կու մնայ փոքր թագաւորութեանց մէջ (յ' կէս ԺԳ դարու): Իսկ վրաց և Իմէրէթի մէջ ինչուան այս դարուս սկիզբն կար Բագրատունի թագաւորութիւն, և ինչուան այս օրս թագաւորական սերունդք և իշխանազունք Բագրատունիք, որ Ռուսաց կայսրութեան մէջ արքայազանց և զօրապետաց պատիւ և իշխանութիւն ունին հիմա այլ. և Եւրոպայի, գուցէ բոլոր աշխարհիս ազնուական տոհմից մէջ ամենէն հնագոյնն և ազնուագոյնն է Բագրատունեաց ցեղն՝ 2,500 տարուան հնութեամբ (կամ 3,000 ըստ վրաց, հանելով 'ի Դաւիթ մարգարէ):

Գ. Հայոց աշխարհին և ազգին ճակատագիր մը եղած է իր մէջ բաժանեալ ըլլալն քաղաքական վարչութեամբ, յետ վերցուելու ինքնագլխութեանն (Արշակունեաց), կէսն Յունաց և կէսն Պարսից ձեռք ընկնալով. որոց յաջորդ կամ ժառանգ եղան ինչուան անցեալ դարուն վերջն՝ Օսմանեանք և նոր Պարսք՝ յետ Արաբացոց. իսկ այս դարու՝ հիւսիսային հզօր ազգ մ'այլ (Ռուս) այն երկուքին բաժնէն մեծ մեծ մասեր առնելով՝ երրորդապետ եղաւ Հայոց, հանդերձ վրաց աշխարհին տիրանալովն, որուն միացած էր մեր աշխարհին մէկ մասն այլ: Յունաց բաժինն՝ նախ արևմտեան Հայք, քիչ մ'այլ հիւսիսային և հարաւային գաւառներն էին, Կարնոյ, Բասենու, Երզնկայի, Չմկածագու, Խարբերդի, Արզնի, Նփրկերտի, Ամդայ կողմերն, և բոլոր Փոքր Հայք, Եփրատայ ալ կամ արևմտեան կողմն եղած աշխարհները. որք ատեն ատեն կերպ կերպ բաժնուեցան քաղաքական կամ աշխարհագրական օրինօք, և Յոյն կամ Հայ իշխանաց յանձնուեցան. իսկ Մեծ Հայոց մասին վրայ սովորաբար տեղացի իշխաններ կու դրուէին, մէկ գլխաւորի մը երաշխաւորութեան տակ, որ զանազան պատուոյ անուն և աստիճան կ'ունենար, ինչպէս՝ կոմս, արքա,

տեղատ, պատրիկ, կիւրապաղատ, քրո-
դօսքաքար, նոպիլիսիւսիւնու, ապիհիւ-
պատ, և այլն. զօրաւոր կայսերաց ժա-
մանակ, ինչպէս էին Յուստինիանոս, Մա-
րիկ, Հերակլ, և այլն, բաւական հան-
գիստ և հնազանդ էին արեւմտեայ Հայք,
և կայսերութեան մեծամեծ պաշտա-
մանց և արքունեաց մէջ յառաջագէմ.
Իսկ տկար և մոլի կայսերաց ատեն՝ շատ
հեղ տժգոհ և ապստամբ. և երբ Արա-
բացիք տիրեցին արեւելեայց, երբեմն
ուզեցին ասոնց՝ քան Յունաց ներքե
մնալ, թերևս ազգին միութեանն այլ
փափագելով, յորում ըստ կրօնից այլ
զանազանութիւն մտեր էր. յունակող-
մանք կաթողիկոսին իշխանութենէն ել-
նելով, քիչ անգամ նաև առանձին կա-
թողիկոս այլ ունենալով, բայց աւելի՝
առանձին եպիսկոպոսներ իբրև 'ի թե-
մի Յունաց պատրիարքաց. քիչ մը մե-
րայոց կամօքն, քիչ մը Յունաց թու-
լութեամբ, շատ մ'այլ Արաբաց բռնու-
թիւնն է և ը դարուց մէջ գրեթէ բո-
լոր Մեծ Հայոց տիրեց, և ոչ միայն Դըւ-
նայ մէջ նստաւ ոստիկան, իբրև վերա-
կացու և հարկահան Հայոց, այլ և Էր-
զիւտմի, Կամախի, Խարբերդու, և հա-
րաւային Հայոց կողմերը զանազան ա-
միրաներ և հարկահաններ դրուեցան.
Ինչպէս յԱրզն, Նփրկերտ, Մանազկերտ,
Խլաթ, Նախիջևան, Պարտաւ, և այլն. ո-
րոնց հետ երբեմն Յոյնք կու պատերազ-
մէին, քիչ հեղ յաղթէին: Իսկ այս ժա-
մանակիս, Աշոտոյ երիտասարդութեան
ատեն՝ Թէոփիլոս կայսրն բաւական զօ-
րացաւ և շատ տեղ առաւ Արաբացուց
ձեռքէն. բայց վերջապէս հաշտութիւն
ընելով յետ քաշուեցաւ. իր յաջորդ
Միքէլին ատեն (842-867) Մեծ Հայք
գրեթէ բոլոր Յունաց ձեռքէն ելնելով
կամ Արաբացի ամիրայից կամ բնիկ իշ-
խանաց ձեռք մնացին. ինչուան որ վա-
սիլ Մակեդոնացի կամ Արչակունի թա-
գաւորեց 20 տարի (867-886) և բա-
ւական զօրութեամբ և փառքով կայսե-
րութիւնը կանգնեց: Այս անձը հար-
կաւոր է քիչ մ'աւելի ճանչնալ թէ Ա-
շոտոյ ժամանակակից ըլլալուն, թէ հայ-

ազգի ըլլալուն և թէ գործոցն համար:
Այս ատեն Յունաց և Հայոց մէջ քանի
մը տեսութեամբք իրարու նման երկու
իշխանապետ և երկու հայրապետ եղան,
և իրարու հետ գործակցութիւն այլ ու-
նեցան. վասիլ և Աշոտ, (857-886)
Փոտ և Զաքարիա (854-875): վասիլ
ըստ ոմանց մեր պատմաց՝ Տարօնոյ կող-
մերէն էր, բայց հաւանօրէն էր 'ի Մա-
կեդոնիոյ, և 'ի հօրէ կամ 'ի մօրէ Արչա-
կունի Հայերէն, զոր կայսերքն Յունաց
այն կողմերը բնակեցուցեր էին. Յոյնք
շատ զարմանալի բաներ կու պատմեն
ասոր ծննդեան, տղայութեան, ուժին
և քաջութեանց վրայ, և կայսր ըլլալու
գուշակութեանց. ստոյգն այս է՝ որ ա-
ղէկ կրթուած, կտրիճ, զգօն և բարե-
պաշտ մարդ էր. և խեղճով ու քաջու-
թեամբ յառաջացաւ, ինչուան յարքու-
նիս, բայց անզգամ և մոլի կայսեր մը
պաշտօնեայ ըլլալով՝ ստիպուեցաւ եր-
բեմն անոր կամաց և գործոցն այլ հե-
տեիլ, որ իր համբաւոյն մեծ աղտ է,
զոր և աւելցուց՝ զկայսրը սպաննելով և
քանի մը ուրիշ սպանութեամբք այլ:
Բայց արդարասէր կառավարութեամբ,
յաղթութեամբք, շինութեամբք, գե-
ղեցիկ օրինօք և գրաւոր խրատութեամբ
նշանաւոր կայսերաց մէկն եղաւ: Գըւ-
խաւոր գործոց մէկն այլ է՝ Փղըր Հայոց
մէջ բռնացած Պօլիկեան կամ Մանի-
քեցի աղանդաւորները ջնջելն, հետեւ-
նին անձամբ պատերազմելով և ուրիշ զօ-
րավարօք, որովհետև թշնամիք այլ զէնք
գործածէին: Մէկ նշանաւոր դէպքն
այլ եղաւ Փոտայ հետ յարաբերու-
թիւնն: Այս անձին ծանօթութիւնն
այլ հարկաւոր է մեզի. վասիլ նախորդ
Գինով Միքայէլին ատեն, իր քեռին
վարդ՝ ուղածին պէս կառավարէր զնա
և տէրութիւնը, հանդերձ անկարգու-
թեամբք և զեղխութեամբ. որոյ համար
յանդիմանուելով 'ի Ս. Իգնատիոս հայ-
րապետէ Կ. Պօլսոյ՝ ոխացաւ, և աթո-
ռէն ձգելով պըսորել տուաւ, անկէ ա-
ւելի անակնկալ կերպով տեղը դրաւ
իր խնամիներէն մէկն, որ տէրութեան
դիւանապետն էր, և ժամանակին ամե-

Նահմանւոտ անձն և ճարտար գրիչն սեւ պուէր. զոր և աշխարհական վիճակէն չորս օրուան մէջ բարձրացուց 'ի դահ պատրիարքութեան Կ. Պօլսոյ, յամին 857. այս էր փոտ: Ասոր նման և ասկէ շուտ՝ երկու տարի առաջ այլ 'ի Հայս, Զաքարիա՝ իր արժանեաց և գիտութեան համար՝ մի և նոյն օրուան մէջ յաշխարհական վիճակէն բարձրացաւ ինչուան 'ի ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց. որ և Յովհաննէս Իմաստասիրէն ետև († 728) առաջին մատենահար և ժողովարար հայրապետ է: Այս երկու զուգակցաց մէջ՝ որչափ որ Աշոտ վեհագոյն կ'երևի քան զՎասիլ անարատ քաղաքավարութեամբ, այնպէս Զաքարիա քան զփոտ. ետքինս գիտութեամբն անհամեմատ վերագոյն էր քան զմեր հայրապետն, իսկ խորամանկութեան գործովքն անհամեմատ վար քան զաթոռն՝ յոր նստաւ բռնութեամբ. աւելի զարմանալին է՝ որ փոտ ջանաց Հայոց և Յունաց եկեղեցւոյն միութիւնը հաստատել ուղղափառապէս, յետոյ իր եկեղեցին զատեց ընդհանրական եկեղեցւոյ միութենէն: Յայտնի են բազմաց իր գործքերն, զոր չի կրցաւ առաջ տանիլ Վասիլի ատեն, որ 'ի Թագաւորելն՝ վաճառեց զնա յաթոռոյ և դարձուց զՍ. Իգնատիոս. բայց երբ սա վախճանեցաւ (878), փոտ խորամանկութեամբ շահեցաւ զսիրտ Վասիլի. որ թերևս իր ըսպանութեամբ 'ի կայսրութիւն ելնելուն վրայ միշտ վախնալով, կ'ուզէր եւել քան զեւել համոզել ժողովուրդը իր օրինաւոր ըլլալուն, մանաւանդ իբրև Արշակունի ցեղին սերունդ: Այս տկար կողմը գիտնալով փոտ՝ հին յունարէն ձեռագրի մը մէջ քովէն պատմութիւն մը հնարեց և գրեց հին ձեռով հին մագաղաթի վրայ, գուշակելով 'ի նմա թէ Արշակունեաց ցեղէն թագաւոր մը պիտի գայ այս ատեն, այս անուն, և այս բաներս պիտի ընէ, զոր արդէն ըրած էր Վասիլ. գիւրքն այլ անոր գրատան մէջ մտուց՝ իր մէկ համախոհին ձեռքով, որ և զայն կարդալու և մեկնելու համար՝ փոտէն յարմար մարդ չի գտ-

նուիրն հաւատացուց: Դարձաւ փոտ յաքսորանքէն, կարգաց իր մարգարէութիւնը, ինքն իրեն մեկնիչ ըլլալով, իմացուց որ այն գրուածը բոլորովին յարմար էր Վասիլի, ինքն էր գուշակեալ Արշակունին՝ Հայոց թագաւորաց ցեղէն, որք պայազատելու ատեն՝ թագը կ'առնուին Բագրատունեաց նահապետէն. Վասիլ այլ գոհութեամբ կատարեց այս բանս, ինչպէս յետոյ տեսնենք. և փոտ նորէն նստաւ յաթոռ հայրապետութեան, ինչուան որ մեռաւ Վասիլ. բայց որդին՝ Լևոն Իմաստասէր՝ մէկէն ձգեց զփոտ յաթոռոյն, և աքսորեց Հայոց վանք մը, ուր և մեռաւ (894):

Շարունակի

Հ. Գ. Վ. Ա.

Քաղաքական միաբանութիւնք:

Մարդուս բնական վիճակն է ընկերութիւն, և ոչ թէ առանձնութիւն ըստ կարծեաց ոմանց. վասն զի մարդս ընկերութեան մէջ կը ծնանի ու կ'ապրի, և իր բովանդակ էութիւնը՝ ինչպէս նաև մտաւորական կեանքը՝ ենթակայ է 'ի բնէ ընկերական հանդամանաց ազդեցութեան:

Շնչաւոր արարածոց մէջ մարդս 'ի ծննդեան ամենէն սկսելու է և իր կարօտութիւնն հոգալու անկարող: Բաւական ժամանակ անգոր է ինքզինքը պաշտպանելու և խնամելու, և բովանդակ իր ապագայն ծնողացը սիրալիր խնամոցը վրայ հաստատուած է. որով ընտանեկան զգացմունքը յարգունս հասեալ մարդուն վրայ՝ բնական դուռն է քաղաքական ընկերութեանց:

Իսկ որովհետև անկարելի է մարդկային ընկերութիւն մը ենթադրել առանց ենթադրելու անոր առանձինն անդամոց յարաբերութիւնն իրարու հետ և բովանդակ ընկերութեան մար-